

EUSKARAREN ARRASTOAK

NAFARROAKO FORU

OROKORREAN

Zalantza gutxi dago Euskal Herriko Erdi Aroko nekazal mundua hein handi batean euskal hiztuna zela. Dena den, Arabako eta Nafarroako hegoaldean, Errioxan, eta Aragoi IX. mende aldera hizkuntzalariek “errioxar-nafar-aragoiera” deri-tzoten hizkera neolatinoa sortzen ari zen. Iruñeko Erresuman latinaren tokia laister hartuko zuen “nafar erromantze” berri honek, eta errege administraziooko dokumentu, tratatu eta legerietan gero eta maizago ikusiko dugu. Geroxeago, XI. gizalditik aurrera, beste mintzaira batzuk ere agertuko dira: Donejakue bidetik barrena okzitanieraren familiako hizkuntzak zabaltzen hasi ziren, eta nafar erregeek “franko” izeneko gizataldeoi kantauriar itsas portuetan finka zitezten pribilegioak eman zizkieten tokiko foruen bidez. Notario lanetan, merkataritzan eta kantzelergoetan ere aritzen ziren, aurki jatorrizko biztanleriaren artetik gailenduz, ofizio horietan euren hizkuntza latinoa nagusituz joan zelarik.

Arestian azaldu egoera sozio-linguistiko konplexuaren adibidetzat har dezakegu XIII. mendean zehar izkiriaturako Nafarroako *Foru Orokorra* (FO). Champagne etxeko konde eta Nafarroako errege Teobaldo edo Thibaut I.aren erregealdian (1234-1253) hasi zen erredaktaketa, eta nafar erromantzean dago idatzita. Hala eta guztiz ere, euskal hitz eta adierazpidez josita azaltzen zaigu testua, eta hurrengo lerroetan beroien azterketa sakonago bat eginen dugu. Horretarako, gaiari buruz dagoen bibliografia osoa erabili gabe, Manex Goyhenetche zen-

duaren *Euskal Herriko Historia Orokorra* zoragarriaz baliatuko gara¹.

Euskal hitzak “petxa” edo zergei buruz aritzean azaltzen dira gehien FON. Hona hitzen adibide batzuk aurrerapen moduan (geroago osoki transkribatuko ditugu): *azaguerrico*, *guirisellu zorr*, *illumbe zorr*, *opilarinzada*, *errivide* edo *erret bide*, *on bazendu avaria*, *ozterate*, *ones berme* eta *gaizes berme*. Hitz askoren adierak egun oso ilunak dirudite, baina orduko gizartean izan bazuten beren esangura juridikoa, iraganeko gizarte errealitatearen irudiko.

Euskarazko hitzen pasarteak erakutsi aurretik, finka dezagun XIII. mendeko gizarte testuingurua. Erdi Aroko Nafarroako gizartea hiru estamentu edo Estatutan bereizita zegoen, eta Gorteetan XIX. menderaino islatuko zen egoera hori: goi-mailako noblezia, Eliza eta ordezkariak onartua zeukaten “*villa on*”-etako burges-hiritarrak ziren estamentuok. Zatiketa sozial honek berezko ondorio juridikorik bazekarren, horien artean Justizia administrazio eta zerga trataera ezberdinak genituzke.

Piramidearen goialdeko erpinean erregearen inguruko familia boteretsuak zeuden (hala nola Rada, Aibar, Alfaro, Janiz, Leet edo Baztan familiak), baroi edo *ricosombres* ere zeritzotenak. Eliz karguek bezala pribilegio fiskal eta juridikoak profitatzen zituzten, maila behezagoko militar-zaldunek bezalaxe. Nobleziaren maila apalenean inongo kargu politiko nahiz militarrik ez zeukaten aitoren semeak ere baziren (*hidalgo* edo *infanzón* ere deituak): lur zati baten jabe, nekazari askeen moduan jarduten zuten, baina zergarik ordaindu gabe, edo eta soilik zati batez arduratu behar ziren (azken hauek *yfanzones de avarqua* izena zuten). Bukatzeko, aipatzekoa da hiribilduetako frankoek abantaila fiskal ugariz gozatzen zutela eta pribilegio nahiz frankizia aunitz zituztela: berbarako, hiri barruan zergarik ez ordaintzea edo eta hiri inguruko errota dohainik erabiltzea edota euren ekimenez beroiek erakitze baimena edukitzea.

---

¹ GOYHENETCHE, Manex: *Historia general del País Vasco. Prehistoria-Época Romana-Edad Media*. 1. liburukia. Donostia: Txartalo Argit., 1999; 350-355, 362, 363, 365-373, 417 eta 418. or.

Nork bada ordaintzen zituen zergak? Petxarik gehienak aitoren seme ez ziren nekazari soilek ordaintzen zituzten. Nekazari hauek dokumentuetan *pechero*, *labrador*, edo eta *villano* izenaz ere ezagutzen ziren. Lantzen zituzten lurretan maizter, urtero-urtero *pecha*, *peyta* edo *cens* izeneko tributua ordaindu behar izaten zuten dirutan ala garau-aletan. Zein lurjaberen pean egon, halako estatus juridikoa zuten: errege lurretan zihardutenek *pechero de realengokoak* ziren, jaun laiko baten menpean, aldiz, *de solariego*, eta Elizaren orden bati loturikoak baziren *de ordenekoak*. Goi Erdi Arotik Behe Erdi Arora nekazarien estatus pertsonala zertxobait hobetu egin zen: X. eta XI. mendeko *mesquino* edo *collazo* nekazari-morroiak ez bezala, XIII-XV. mendeko maizter-errentariak beren lurretatik aske geratu ziren, eta aurrerantzean beren jaunen jarautsitik kanpo zeuden.

Antso Jakintsuak hainbat erreforma burutu zuen zerga-sisteman, aipatutako *cens* edo petxa zerga nagusi bihurtuz. Nafarroako FO historikoan beste hainbat zerga mota azaltzen dira, horietariko batzuk beren euskal sinonimoarekin. FOren III. Liburua ondorengo tituluez osatuta dago: I. Titulua: *De eglesia*; II. Titulua: *De diezmas*; III. Titulua: *De los acusados por vill*; IV. Titulua: *De zenas de pechas et de los solarigos (solariegos)*; V. Titulua: *De los villanos del rey et de los monasterios*; VI. Titulua: *De yfanzones de avarqua*; VII. Titulua: *De pechas que han ciertos nombres*; VIII. Titulua: *De llos escusados de pecho*.

Segidan zerga izen batzuen esanahia argituko dugu:

On bazendu avaria (afaria) edo *zena* (gazteleraz *albergada* edo *cena del rey*): Nafarroa eta Aragoi erregearen janari-horniduretarako zerga zen.

Opilarinzada edo *salvetat* (gazt. *cena de salvedad*): aur-rekoaren antzekoa, baina erregeari beharrea *ricohombre* edo jauntxo/nagusiari ordaintzen zitzaion bere otorduen horniketarako.

Peyta de fonsadera edo **ozterate**: gudarosteetan engaiatzea eragozteko hiribilduen harresi eta hobien lanetarako ordaintzen zen zerga.

Pecha de basto, escanzianos edo *escanciania*: bidean zeuden gudarosteei hornidurak ematea.

Semana peon, labor edo *facendera*: astero behin lan zehatz bat egiteko betebeharra.

Pecha de conditura: zerbitzu batzuen derrigorrezko prestazioa.

Pecha de pierga, pecha azaguerrico: mendi-larreak erabiltzeagatik zerga (*herbazgo* edo *herbadgo* ere deitua, baso-ustiaketa ere sartzen zen).

Montazgo: mendietatik zehar artaldeak igartzeko bidesaria.

Pecha de crisuello y de escyrayna, euskaraz **guirisellu zorr** eta **illumbe zorr**: beren esangura ez da argia, baina gaueko jarduera bategatiko petxak dirudite.

Novena: lurjabeari uztaren bederatzirena eman behar zitzaion.

Lezda y portazgo: merkatugaien zirkulazio eta salmenten-gatiko tasa.

Zerrendatutako petxez gain erret Ogasuneko beste zerga garrantzitsu batzuk ere egon bazeuden: *monedage*: erregeak moneta-haustea egiteko zerga berezia; *quarteres*: hiruhileko zerga-ordainketak; eta “ezohizko laguntzak”: Evreuxdar Karlos II. Gaiztoaren kanpaina militarretarako aitzakiarekin hasi ziren, Normandiako gerra eta Albaniako konkistaren kariaz.

Jarraian FOn euskaraz agertzen diren hitzen pasarteak transkribatiko ditugu. Jatorrizko nafar erromantzearen ortografia errespetatzeaz gain 1528an idatzitako *Foru Laburtuarekin* (FL) erkaketa eginen dugu. Jabetuko gara FLn testua nafar erromantzetik XVI. mendeko gaztelerara itzuli egiten dela eta... euskal hitzak “ahaztu” egiten direla:

*FO 1, 2, 2: «[...] et si en la villa fueren solarigos, unos et otros, cada uno deyllos quoantas **opilarinzadas** han, tantas cargas deven taiar».

FL 1, 3, 2: «Y si la villa fuere de un solariego, puede el solariego cortar quando el ricohombre y el prestamero».

*FO 3, 4, 6: «tierras ha que no han vivo: o vino no han, deven dar por la **opilarinzada** XVI dineros».

FL 1, 11, 5 «el solariego debe hacer la torta de un quartal de arina y un quarton de vino sin el rey».

*FO 3, 5, 8: «Quoando algun prelado se levanta de nuevo, los villanos deven dar al primer ayngo que se levanta una zena pora en todo su tiempo, por recognoscienca de seynor. Esta zena **es clamada en los bascongados on bazendu avaria**».

FL 1, 11, 7: «quando algun perlado lebandan de nuevo, los villanos deben dar en el año primero que lo levantan, una çena para toda su vida, porque lo reconoçen por señor».

*FO 3, 7, 2: «quoando es la pecha que es clamada **aza-guerrico**. Ay una pecha que es clamada **açaguerrico en basquenz**; aqueylla pecha deve ser quoanto un omne puede levar en el ombro; et esta peita se debe dar como an acostumbrado de dar en aqueyllas comarcas o dan esta peyta en aquel tiempo, como han usado». [Pasarte hau ez dago FLn bilduta.]

*FO 3, 7, 4: «ay otra pecha que es clamada alfonsadera, **en basquenz ozterate**: en logares pechan por eylla dos rovos de trigo et dos de avena, en logares mas, y en logares menos, et estas pechas se dan en logares en hueyll de glesia, en logares en la cayll **que dize el bascongado erret bide**».

FL 1, 11, 9: «deben los villanos de rey por fonsadera, sendos cafiçes de ordio, y sendas concas de vino y seis robos de auena rasos».

*FO 3, 7, 7: «Quoal pecha es clamada de escurayna et de crisuelo. Ay otra peita que es clamada pecha de crisuelo, otra pecha descurayna; porque estos pecheros pechan de noche la pecha, son clamados **en basquenz** la una peyta **guirisellu zorr**, et la otra **illumbe zorr**, et estos pecheros atales tienense por ynfanzones et son villanos». [Pasarte hau ez dago FLn bilduta.]

*FO 3, 21, 1: «De casa deven yr á la veylla o el **echaiaun** ó ela **echandra**, et si non vinieren seyendo sano, deve calonia². Al alva, los varones pueden yr á sacar ganados, et las **echandras** deven veyllar el cuerpo». [Pasarte hau ez dago FLn bilduta.]

*FO 5, 1, 10: «Qué calonia qui fiere á villana. Villana casada de Rey ó de órden, qui la fiere, si tocas cayeren en tierra, deve LX sueldos de calonia, que es dicha **daucari**, si non se salvare, como fuero es. Si ninguno fiere á villana non casada por sayna, como dicho es de suso, si non se salvare ha V sueldos de calonia». [Pasarte hau ez dago FLn bilduta.]

*FO 5, 2, 7: «Et **por tal ferme dize el navarro gayzes berme**³. Esto feyto viengan entranbas las partidas al cimiterio. Esto feyto el qui ha á prender dreyto dé ferme ad aqueill que ha á iurar, prendiendo la iura que nunca li faga mal ni embargo, ni en su cuerpo, ni en sus cosas por esta enemiztad. Otrossi, el qui iura dé ferme al prendedor que nunca li faga mal ni embargo en el cuerpo, ni en sus cosas por esta enemiztad, **donde dize el navarro ones berme**». [Pasarte hau ez dago FLn bilduta.]

*FO 6, 2, 6-7: «Que calonia ha qui corta en mont vedado. Ay montes en Navarra que son vedados de los vecinos que ninguno non taie árbol nin rama, nin cuyllan fructo ninguno sin mandamiento de los vezinos: et si en estos montes atales alguno taylla árbol, ha por calonia II cáfices de ordio ó café de trigo et una quarta de vino, et II sueldos et meyo por el carnero. Esta calonia

² Naf. err. *calonia*, gatz. *caloña*: diruzko zigorra delitu edo falta batengatik.

³ *Ones berme* eta *gayzes berme* fidantza bat egiteko modu ezberdinak lirateke.

es clamada **gauqua aari**. Et si taia rama pague un robo de ordio: por el fruyto, la colonia que pagan los vezinos entre si.

Que colonia ha qui corta árbol por rayz en montes vedados. Si alguno taia árbol por rayz en los montes vedados, es la colonia I cafiz de trigo, una quoarta de vino, I carnero quoal el fuero manda; esta colonia es clamada **gauca aari**.»

FL 5, 4, 7: «Que colonia tiene el que corta por rayz o por árbol en monte vedado. Si alguno corta arbol de rayz o por el pie en los montes vedados sin consentimiento de los vezinos o de señor del monte, debe pagar de colonia vn cafiz de trigo y quatro cantaros de vino, y vn carnero y por cortar rama debe pagar un robo de ordio, y por el fruto debe pagar la colonia que esta puesta por los vezinos si el monte fuere de lo vezinos, y si el monte fuere del señor particular, demas de pagar la colonia enmiende el daño al señor a tasacion de las personas».

Nafarroako Unibertsitateko Carmen Saralegui Platero irakasleak esaten duen bezala, FOn agertzen ziren euskal hitzak ez dira sekula ere FLra igarotzen. Batzuetan hori gertatzen da pasarte eta kapitulu osoak desagertzen direlako; FL FOren laburpena delako-edo normaltzat eta logikotzat har genezake gertaera hori, baina hainbat kasutan ikus dezakegu hizkuntz ordezkapena nahita burutu dela: nafar erromantzetik gaztelera itzultzean esaldiak eta testuinguruak berriro eraikitzen dira, kontu handiarekin euskal hitzak aipatu gabe.

Tomás Urzainqui Mina historialari eta abokatuaren iritzian ondorio garbi bat atera dezakegu: hizkuntz ordezkapena egiteko moduak argiro erakusten du FLren idazleak bazekiela euskal hitz on esanguraz, eta “euskal kutsuko” elementuok ezkutatzeke asmoa eduki zuela⁴. Testuinguru historikoan kokatzen badugu, jabetuko gara Nafarroaren konkistaz gerotiko Gorte eratuen emaitza izan

---

⁴ URZAINQUI MINA, Tomás: *Navarra Estado europeo*. Iruñea: Pamiela, 2003; 180, 423-425. or.

zela *Foru Laburtua*. Haatik, FLk ez zuen inoiz ere ukan Espainiako errege-erreginen onespelik, ezta ez zen inoiz ere inprimatu. Ondorioz, ez zuen sekula ere indarraldirik izan obra honek, nahiz eta Nafarroako Gorteek 1530 eta 1532. urtean eta hurrengoetan hala galdegin 1628ra arte⁵.

Eztebe Gonzalez

---

⁵ TOMÁS Y VALIENTE, Francisco: *Espainiako zuzenbide-historiaren eskuliburua*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 2003; 321. or.